

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

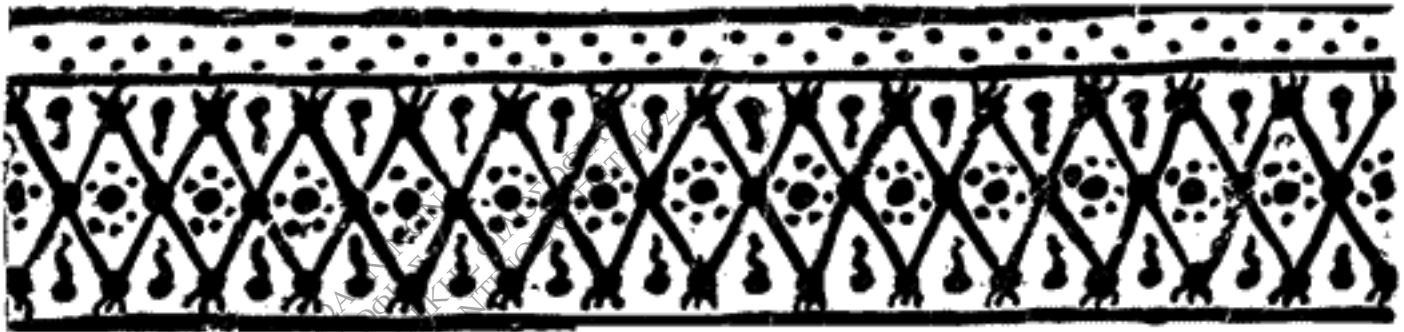
1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

ΕΡΑΣΜΟΥ
ΜΕΛΟΥΝΤΗΣ ΑΝ

ΕΣΤΙΑ
ΑΘΗΝΑ 2008

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΡΙΤΙΚΟΣ

Ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια, σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ τελευταῖα μαγιάτικα ἀπογέμματα — τ' ἀπομείψιμα καλύτερα, γιὰ τὴν ἀκόμα πολὺ νωρὴν — ἔτυχε νὰ βρεθῶ, ἐντελῶς εὐκαιρὸς γιὰ ὀλίγην ὥρα, ἔξω ἀπὸ τὸ μέγαρον τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ θύρα τῆς κεντρικῆς εἰσόδου ἦταν ἀνοιχτή, κ' ἡ Ἀκαδημία θᾶχε τὴν τακτικὴν τῆς συνεδρίαση — τὴν τελευταῖαν βέβαιαν τῆς περιόδου ἢ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖας. Κι' ἔτσι ἀνέβηκα τὰ μαρμάρινα σκαλοπάτια καὶ μπήκα.

Ἐκκλησιαστικὴ μεγαλοπρέπεια βασιλεύει μέσα στὴ Μητρόπολη τῶν Γραμμάτων. Ἦταν ἀκόμα ἀρκετὸς ἴσκιος ἐκεῖ μέσα, ἀλλ' ὁ ἥλιος, ὁ ἀτελειώτος καλοκαιρινὸς ἥλιος τῆς Ἀθήνας, πλησίαζε νὰ κατεβῆ ὡς τὴ δυσμικὴ θύρα, κ' ἡ ζέση ἀρχίζε νὰ γίνεται αἰσθητὴ. Ἐλάχιστο ἀκροατήριον καθόταν, διασκορπισμένον, στὰ ἀμφιθεατρικὰ καθίσματα ὅμως στὸ κέντρο, τὸ σῶμα τῶν Ἀκαδημαϊκῶν βρισκόταν παρὸν σχεδὸν ὀλόκληρον — μὲ τὴν πατριαρχικὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Παπούλια ἐπὶ κεφαλῆς. Ὀλόκληρον τὸ Ἀκαδημαϊκὸν σῶμα ἦταν ἐκεῖ — γιὰ νὰ προσωποποιεῖ τὴν ἀξιοπρεπὴ ἀπουσίαν. Κανεὶς δὲν πρόσεχε τὸν ὁμιλητὴν. Κι' ὁμιλητὴς ἦταν ἓνα πρόεδρος μέλος, — νομίζω χημικὸς, — ποὺ ἔκανε κάποιαν ἀτελεύτητην ἀνακοίνωσιν ξένης ἐργασίας, γεμάτης ἀπὸ σιθυλλικοὺς ὄρους Ἀνόργανης Χημείας... Τέλος πάντων «τοῦ ὕπνου τὸ ἀποκάρωμα» — γιὰ νὰ θυμηθῶ τοῦ ποιητοῦ τὸ στίχο — βάραινε μέσα στὴν ἐπιβλητικὴν αἴθουσαν ὀλοένα καὶ πιὸ πολὺ.

Ὅμως ὑπῆρχε ἐκεῖ κάπου καὶ κάποιος ποὺ γρηγοροῦσε — ἓνα μικρὸν κεφάλιν μ' ἀραιὰ ἄσπρα μαλλιά, μὲ μυτερὸν γένιν, ἀκουμπημένον στὴν παλάμη τοῦ χεριοῦ, δυὸ ζωντανά, γοργοκίνητα, ἐκφραστικὰ μάτια — πεσμένα ἐπάνω στὸν ὁμιλητὴν — ποὺ ἀγάμεσά τους περνοῦσαν διαδοχικὰ ὄλες οἱ ἀποχρώσεις τῆς διάνοιας — ἢ ἀπορία, ἢ ἐκπληξη, ἢ κατανόηση, ἢ ἐπιδοκιμασία. Ἐ-

κεῖνος ἦταν στραμμένος στὸν ὁμιλητὴν κ' ἐγὼ ἐκυττοῦσα τὸν ἀκροατὴν. Ἀληθινά, καταλάβαινε τίποτα ἀπ' ὅσα ἄκουε; Ἀληθινά, πρόσεχε; Ἀληθινά, τὸν ἐνδιέφερε τὸ θέμα, καὶ προσπαθοῦσε νὰ μπεῖ κάπως στὸ νόημα; Κάτι ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἔπρεπε νὰ συμβαίνει, γιὰ νὰ μὴ νυστάξει κι' αὐτὸς σάν τοὺς ἄλλους, γιὰ νὰ μὴ κοιμᾶται.

Λοιπὸν ὄχι, ὁ Παλαμᾶς — γιὰτὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ἦταν ὁ εὐγλωττος ἀκροατὴς — δὲ θὰ νυστάζε ποτέ. Ἀνίσως δὲν τὸν κρατοῦσεν ἀγρυπνὸν ἢ κατανόησιν τοῦ θέματος, τότε θὰ τὸν κρατοῦσεν ἡ ἀγάπη. Κι' ἀνίσως δὲν τὸν κρατοῦσεν ἡ ἀγάπη, τότε θὰ τὸν κρατοῦσε τὸ χρέος. Τὸ χρέος ἀπέναντι στὴν Πολιτείαν ποὺ τοῦ εἶχεν ἀναγνωρίσει τὴν ἀκαδημαϊκὴν ἔδραν, τιμώντας, γιὰ πρώτη φορὰ, στὸ πρόσωπόν του, τὴν Δημοτικιστικὴν ἰδέαν μὰ καὶ τὸ χρέος ἀπέναντι στὸ Σῶμα τῶν Ἀκαδημαϊκῶν — ποὺ ἀκροαζόταν κ' ἐκεῖνο, ἀμοιβαῖαν, τὶς δικές του ἀνακοινώσεις, ἂν καὶ δὲ νομίζω νᾶκαμε ποτέ — τόση ἦταν ἡ μετριοφροσύνη του· τέλος τὸ χρέος ἀπέναντι στὴν ἀγραφή, τὴν σεμνὴν Παράδοσιν, ποὺ εἶναι ἡ μητέρα τοῦ πολιτισμοῦ.

Αὐτὸς ὁ Παλαμᾶς, ὁ ἀκροατὴς τοῦ χημικοῦ, εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Παλαμᾶ κριτικοῦ· καλύτερον δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ. Ἔτσι κ' ἡ Κριτικὴ τοῦ Παλαμᾶ: ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χρέος· φτάνει στὴν προσοχὴν· ἔπειτα, γίνεται ἀγάπη· τέλος, γίνεται ἐνέργεια — ὁ διαφωτισμὸς τοῦ κόσμου...

Ὅλα νομίζει πῶς ἔχει χρέος νὰ τὰ προσέξει ὁ Παλαμᾶς· γιὰτὶ σ' ὅλα κρύβεται κάτι ἀπ' τὴν ἀλήθειαν — κι' ἡ ἀλήθεια δὲ μετριέται ποσοτικὰ, ἀλλὰ δυναμικὰ. Μὰ χρωστώντας νὰ προσέξει, πῶς νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται; Κι' ὅταν ἐνδιαφερθεῖ — γιὰτὶ τέτοιος εἶναι ὁ μεγάλος νόμος τῆς Ψυχολογίας καὶ τέτοια ἢ βᾶσις τῆς Παιδαγωγικῆς — πῶς μπορεῖ νὰ μὴν ἀγαπήσει; Καὶ λοιπὸν ὑπάρχει πνευματικὴ ἐπίδοσιν ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἄξια ν' ἀγαπηθεῖ — ἀρκεῖ νὰ νοηθεῖ; Κι' ὅταν

χρωστᾶς, κι' ὅταν προσέξεις, κι' ὅταν ἀγαπήσεις, πῶς ὕστερα νὰ μὴν τὸ κηρύξεις τὸ εὐρημά σου; Τὸ χρέος, τὸ ἐνδιαφέρον, ἡ ἀγάπη, τὸ κήρυγμα — ἰδοὺ λοιπὸν οἱ τέσσαρες βαθμίδες τῆς Παλαμικῆς Κριτικῆς. Ἀληθινά, κάποτε δὲν τίς ἀνεβαίνει ὅλες, σταματώντας — καθὼς ἴσως κι' ὅταν ἀκροαζόταν τὴν ἡμέρα ἐκείνη τὸ χημικὸ του συνάδελφο — στὴν πρώτη, ἢ, τὸ πολὺ, στὴ δεύτερη. Κάποτε πάλι, — καὶ τὸ συνηθέστερο, — ἢ πρώτη δὲν τοῦ χρειάζεται καθόλου, κ' ἢ δεύτερη τὸ ἴδιον πηδᾷ καὶ τὴν τρίτη, κι' ἀνεβαίνει ἀμέσως στὴν ἀπάνω-ἀπάνω, βιαστικός νὰ διαλαλήσει, νὰ σαλπίσει *ugbi et ogbi*, νὰ ἐνθουσιάσει. Ὅμως ἡ Κριτικὴ του βρίσκεται πάντα στὴν ἀνιούσα πάντα στὴν ἐξόψωση ποτὲ στὴν κατάλυση ἢ τὴν ἀρνήση. Μιά εἶναι ἄλλως τε ὅλη-ὅλη ἢ κριτικὴ ἀρνήση τοῦ Παλαμᾶ, μιὰ καὶ τυπικὴ — καὶ τόσο τυπικὴ πού σχεδὸν νὰ καταντᾷ προσχηματικὴ καὶ σχεδὸν νὰ μὴν ὑπάρχει: ἢ Καθαρεύουσα. Δὲν εἶναι ἄλλη. Κριτικὸ του σημείωμα ἢ ἀρθρο του ἢ μελέτη του ἢ λόγος, γραμμένον μὲ τὸ σκοπὸ νὰ γκρεμίσει κάτι, νὰ χαλάσει κάτι, ν' ἀποδείξει κάτι — συστηματικᾶ — κακὸ, δὲν ὑπάρχει, πιστεύω, πουθενά μέσα στὰ κριτικά του κείμενα.

* * *

Δύσκολα θὰ ἠμποροῦσε νὰ φαντασθεῖ κανεὶς τί θὰ ἦταν χωρὶς τὸν Παλαμᾶ τὰ Νεοελληνικά Γράμματα. Ἄραγε ποιοὶ θ' ἀποτελοῦσαν τὴ Νεοελληνικὴ Ποίηση; Θὰ ἔλειπε ὁ Παλαμᾶς — ἀλλὰ θὰ ἔλειπε βέβαια κι' ὁ Σολωμός, θὰ ἔλειπε κι' ὁ Κάλβος ἐπίσης, ἀφοῦ δὲν θὰ ὑπῆρχε, γιὰ νὰ τοὺς ἀνακαλύψει καὶ νὰ τοὺς ἐπιβάλλει, ὁ Παλαμᾶς — ὁ κριτικός. Ὅμως, ἀλήθεια, ἀκόμα δυσκολώτερα φαντάζεται κανεὶς ποιά θὰ ἦταν, χωρὶς τὸν Παλαμᾶ, ἡ Νεοελληνικὴ Κριτικὴ, ἢ γνωστὴ μας πιά ὡς καθιερωμένη κριτικὴ τῆς Λογοτεχνίας, κ' ἢ βιβλιοκρισία. Γιατί, ἀληθινά, ναί, μόνον μ' αὐτὸν ἔλασαν ὅλ' αὐτὰ ὀντότητα καὶ συνείδηση κ' ἔγιναν ἔννοια καὶ πράξη.

Ἡ Νεοελληνικὴ Κριτικὴ γεννήθηκε μόνον ἀπὸ τὴν αἴσθησιν ἐκείνη, τὴν αἴσθησιν τοῦ κριτικοῦ χρέους — καὶ μάλιστα ἐνὸς κριτικοῦ χρέους προικισμένου μὲ τὴν ἐπιμονὴ καὶ τὴ δύναμη καὶ τὴν εὐγένεια πού μόνον ἕνας Παλαμᾶς μποροῦσε νὰ τᾶχει. Μὲ ἄλλον τρόπο, ἀκόμη δὲ θὰ ὑπῆρχε. Ὁ Παλαμᾶς στάθηκε γιὰ τὰ Ἑλληνικά Γράμματα ὅ,τι γιὰ τὰ Γαλλικά ὁ Σαιντ Μπέθ. Τὸν ἐπερίμεναν σὲ παρόμοιοι ὄρα μ' ἐκείνην πού τὰ Γαλλικά περίμεναν τὸν δικό

τους· καί, τολμῶ νὰ τὸ πῶ, πῶς μέσα στὰ στενά ἔστω ὄρια τοῦ Νεοελληνικοῦ Λόγου, ὁ Παλαμᾶς στάθηκε στὴν ἀξιοπρέπεια καὶ τὸ ὕψος τοῦ γάλλου συναδέλφου του.

«Δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε — γράφει ὁ Καμπάνης στὴν Ἱστορία του τῆς Νεοελληνικῆς Κριτικῆς — πῶς ὁ Παλαμᾶς πρωτοφάνηκε ὅταν στὴν Ἀθήνα, πνευματικὸ κέντρο τοῦ ἐλεύθερου Ἑλληνισμοῦ, ταύτιζαν τὴ γλῶσσα μὲ τὸ ὕψος, τὴν πολιτικὴ ἀρθρογραφία μὲ τὴν Ποίηση, τὸν πατριωτισμὸ μὲ τὴν Ἐπιστήμη καὶ ὅταν γύρευαν ἀπὸ τὴν Τέχνη εὐκόλες ἀπολαύσεις, ὅταν κάθε δικηγόρος «ἐθεράπευε τὰς Μούσας», ὅταν ἡ κριτικὴ ἦταν ἀμοιβαῖος θαυμασμὸς ἢ ἀμοιβαία ἐξόντωση. Μεγάλον πρᾶγμα πῶς εἶδε πέρα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, πῶς θέλησε νὰ κάνει διακρίσεις, ξεχωρίσματα, νὰ βάλει σὲ κυκλοφορίαν ἰδέες πού κυκλοφοροῦσαν ἄλλοῦ. Πῶς ἐξέφυγε ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ περιβάλλοντος; Θὰ ἦταν τολμηρὸ νὰ τὸ βεβαιώσουμε. Ἀλλ' ἀντιστάθηκε σ' αὐτὴν ὅσο μποροῦσε» (σ. 145 κ. ἑ.).

«Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς», λέγει καὶ πάλι — ποῖος ἄλλος; — ὁ Καμπάνης, στὸ ἴδιο κεφάλαιο, ὀλίγο προηγουμένως, «εἶναι ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς κριτικὸς τῆς γενεᾶς πού ἐμπῆκε σὲ λογοτεχνικὴ δράση λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη — κι' ἀκόμα ὁ κριτικὸς τῆς Ψυχαρικῆς περιόδου».

Καὶ ποιοὶ ὅμως ἦσαν οἱ κριτικοὶ τῆς γενεᾶς πού ἔδρασε πρὶν ἀπὸ τὸ «Ταξίδιον» τοῦ Ψυχάρη; Νομίζω πῶς ἡ εὐσυνειδησία δὲν θὰ τὸν συγχωροῦσε πιά αὐτὸν τὸν τίτλον σὲ κανένα. Τὰ «Προλεγόμενα στὸ Σολωμό» τοῦ Πολυλά, μερικὰ ἐπικαιρικὰ βιβλιαράκια μὲ τὰ χαριτολογήματα τοῦ Ροῖδη κι' ὁ περίφημος καυγᾶς Βλάχου καὶ Παπαδιαμαντοπούλου γύρω ἀπὸ τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς τους, τρία - τέσσερα δοκίμια συνθετικά, ζητήματα ἀρέσκειας, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, κι' ὄχι καὶ συνέχειας χρέους, φανερωμένα «στὴ χάση καὶ στὴ φέξη», αὐτοσχέδια, μὲ περικοπὲς κλεμμένες ἀπὸ τοὺς ξένους, μὲ γενικότητες, μ' αὐθαρεσίες καὶ προπάντων μὲ δεσποτικὴ τὴν ἐπιδειχτικὴ σοφία, κάτι τὸ ὀλωσδιόλου ἀσυστηματοποίητο, κάτι, καλύτερα, τὸ ἀνύπαρκτον — αὐτὴ ἀληθινὰ δὲν ἦταν ὅλη κι' ὅλη ἡ κριτικὴ πενήντα χρόνων φιλολογικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ 30 ὡς τὰ 80, ὡς τὰ «Πρῶτα Κριτικά» τοῦ Παλαμᾶ; Σήμερα μποροῦμε νὰ τὸ ξαναποῦμε ἀφοβα: πρὶν ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ κριτικὴ τῶν Γραμμάτων δὲν ὑπάρχει. Τὸ κριτικὸν τοῦ ἔργου εἶναι τὸ πρῶτον· εἶναι τὸ κλασικόν.

Τὸ κύριο κριτικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ ἀποτελοῦν, καθὼς περίπου ἀναφέρει κι' ὁ Καμπάνης, πρῶτα-πρῶτα οἱ Πρόλογοί του εἴτε σὲ ξένα ἔργα, εἴτε σὲ δικά του· καὶ εἰδικά, ὁ μεγάλος του Πρόλογος στὴν ἔκδοση Σολωμοῦ τοῦ Μαρασλή. Ἐπειτα, ἔρχεται ἡ αὐτοτελής, ἡ πυκνοτυπωμένη, ἡ πολυσέλιδη «Ποιητικὴ του». Ἐπειτα, τὰ ἄρθρα του γύρω ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, συγκεντρωμένα σὲ τόμο. Κι' ἀκολουθοῦν οἱ ἔξη χονδρὲς κριτικὲς του συλλογές: τὰ πολύτιμα «Πρῶτα κριτικά» — θεμέλιο (γιὰ τρίτη φορά τὸ λέγω) τῆς Νεοελληνικῆς μας Γραμματολογίας — οἱ δύο τόμοι μὲ τὸν τίτλο «Γράμματα» κ' οἱ ἄλλοι τρεῖς μὲ τὸν τίτλο «Πεζοὶ Δρόμοι» (ὁ τρίτος μὲ τὸν εἰδικὸν ὑπότιτλο «Κάποιων νεκρῶν ἢ ζωῆ»).

Τὰ δευτερεύοντα κριτικὰ ἄρθρα τοῦ Παλαμᾶ, τὰ σπαρμένα σὲ περιοδικά, σ' ἡμερησίους, κ' ἡμερολόγια καὶ Λευκώματα καὶ κάθε λογῆς ἔντυπο, στὰ γράμματά του ἀκόμη πού διευθυνόταν σὲ γνωστούς καὶ σ' ἀγνώστους (ἀκόμη καὶ στὰ δικά μου χαρτιά βρίσκονται τέτοια μερικά του γράμματα), μ' ἐπικεφαλῆς τὰ ἄρθρα του στὴ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα, ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ ὡς τὸ Σολωμὸ — ἡ πολυμάθειά του ἦταν ἀκόμα πιὸ μεγάλη — αὐτὰ πιά εἶναι ἀναρίθμητα καὶ σχεδὸν ἀνεξάντλητα. Ἡ γραπτὴ κρίση γιὰ τὸν Παλαμᾶ εἶχε στὸ τέλος γίνεи τόσο ἀμεση καὶ τόσο εὐκαιρῆ, ὅσο καὶ ἡ ἀνάσα. Εὐχομαί στὸν κ. Κατσιμπαλῆ νὰ μπορέσει κάποτε νὰ τὰ συγκεντρώσει.

Λοιπὸν, τὸ πρῶτο χαρακτηριστικὸ τῆς Παλαμικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἔκτασις. Ἄρχισε ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ τὸ Μελωδὸ, γιὰ νὰ τελειώσει μὲ τὴν καλύτερη συλλογὴ τοῦ Ρίτσου, ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ τραγουδι γιὰ νὰ φτάσει ὡς τὰ χρηματιστηριακὰ ποιήματα τοῦ Φώτου Γιοφύλλη πού, δίχως ἄλλο, γιὰ τὴν Ἑλλάδα, στάθηκαν οἱ πρόδρομοι τοῦ «οὐνανιτισμοῦ» καὶ τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ. Τόση κριτικὴ εὐφορία, ἀπρόσιτη καὶ στὸ ποσοστὸ τῆς ἀκόμα γιὰ τὸν σημερινὸ νοῦ — καὶ γιὰ τὸν αὐριανὸν ἀληθινὰ ἀπίστευτη, ἀληθινὰ φτάνει νὰ θυμίζει, ἀπὸ πολὺ κοντά, τὸν ὀρισμὸ (ἕναν ἀπὸ τοὺς ὀρισμούς) πού δόθηκε, τῶν μεγαλοφυϊῶν. «Ὁ μεγαλοφυῆς κάνει μὲ φυσικὸν τρόπο ἐκεῖνο πού γιὰ τοὺς ἄλλους εἶναι ἀδύνατο».

Τὸ κριτικὸ χρέος τοῦ Παλαμᾶ — δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία — βασιζέται πάνω σὲ τέτοια πλατεῖα καὶ γόνιμη βάση: ἐπάνω σὲ μιὰ κριτικὴ διάθεσις, ἐπάνω σ' ἕνα κριτικὸ τάλεντο πρώτης δυνάμεως. Καὶ τοῦτο πάλι βασιζέται ἐπάνω σὲ μιὰ μόρφω-

ση «ἀπέραντη», ὅπως λέγει ὁ Καμπάνης: ἀσθεστή, ἀκαταπόνητη καὶ πρὸ πάντων χαρούμενη.

Ἄ, ναί, μὲ τὸ πρῶτο διάβασμα ὅλ' αὐτὰ γίνονται αἰσθητά. Ἄν ἡ ποιητικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Παλαμᾶ εἶναι συχνὰ πνιγηρὴ ἀπὸ τοὺς δριμεῖς ἀτμούς στοιχείων πού δὲν ἔχουν συγχωνευθεῖ, ὅμως μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ κριτικοῦ τοῦ λόγου αἰσθάνεσαι ἀμέσως κάτι ἐντελῶς ἄλλο. Διαθάζοντας τὸν Παλαμᾶ ποιητὴ, εἶναι ζήτημα ἂν ἐπιθυμῶ νὰ γίνω κ' ἐγὼ ποιητῆς; διαθάζοντας ὅμως τὸν Παλαμᾶ κριτικὸ, ζηλεύω τὴν εὐδαιμονία του καὶ θὰ τὴν ἤθελα ἀμέσως καὶ δική μου. Ὁ ποιητῆς πάσχει — αὐτὴ εἶναι ἡ μοῖρα του, ἡ αὐτοκαταδίκη του: ἀπὸ ἡρωϊσμὸν ἄραγε («καθὼς πού κάνουν οἱ ἀνδρεῖοι τῆς ἡδονῆς», ὅπως θὰ ἔλεγε περίπου κάποιος ἄλλος ποιητῆς), ἀπὸ πάθος πνευματικὸ, σὰν ἐκεῖνο τῶν ἀλκοολικῶν; ποῖος ξέρει! Μὰ μὲ τὸν Παλαμᾶ τὸν κριτικὸ, τί εὐφροσύνη! Χαρὰ κι' ἀγαλλίαση, ὁμορφιά καὶ διαύγεια εἶναι ἡ κριτικὴ του τέχνη. Δὲν χαίρεσαι μόνον τὸ ἀποτελέσματός της, τὸ σκοπὸ πού ἔφθασε, τὸ συμπέρασμα πού κατάκτησε: ζηλεύεις καὶ τὰ μέσα της καὶ τὰ ὄργανά της καὶ τὰ συστατικά της καὶ τὴ μέθοδό της. Ἄ, τί ὠραῖο πρᾶγμα, σκέπτεσαι, πού εἶναι ἡ Γνώσις! Καὶ τί ἀκόμη ὠραιότερο ἢ γνώσις ἢ φιλολογικὴ, ἢ γνώσις τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἔργων τοῦ πνεύματος! Καὶ τί θαυμάσιο ἢ διαδρομὴ ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ τόσα κατορθώματα τοῦ Λόγου, μὲ τόσοις ὁδηγοῦς ὑψηλοῦς καὶ φωτεινοῦς!

Κόπος; μόχθος; Οὔτε τὰ φαντάζεται κανεὶς. Μόνον τὴν ἀνεση αἰσθάνεσαι, μόνον τὴ μαγεία. Καὶ μὲ τὴν ἀνεση πού μᾶς τὰ χαρίζει ὅλ' αὐτὰ, μ' ἄλλη τόση βέβαια θὰ τ' ἀπόχτησε.

Τὸ ἕνα ἀκρογιάλι Ἐδῶ μᾶς λέει, τάλλο
[ἀκρογιάλι Νά με!
Βαρκούλα, πού θ' ἀράξωμε; Βαρκάρη, πού
[θὰ πάμε;

Χίλιες οἱ ὁμορφιές, χίλιοι οἱ πειρασμοί, ὅμως ὅλοι ὁδηγοῦν στὴν κριτικὴ χαρὰ, στὴν ἀναγνωστικὴ χαρὰ. Ἡ ἀμφιβολία — πού ἦταν τοῦ ποιητοῦ ἢ κόλασις — γίνετ' ἐδῶ τοῦ κριτικοῦ ἢ εὐδαιμονία.

Συχνά, ὁ Παλαμᾶς μᾶς τὸ τονίζει — ὅτι, κι' ὅταν κρίνει, μένει πάντα ὁ ποιητῆς. Λοιπὸν, φαίνεται πὼς ἔτσι πρέπει νὰ εἶναι ὁ κριτικός: μένοντας ἀπὸ μέσα ποιητῆς; κι' ἔτσι, ἡ κριτικὴ θᾶναι αὐτὸ τὸ ὠραῖο, τὸ «πασιχαρο» ταξίδι ἀνάμεσα ἀπὸ τίς εἰκόνας

κι' ἀπὸ τίς ἰδέες, ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ νοήματα καὶ τίς φαντασίες, ἀπ' τὰ ἐπιγράμματα καὶ τὰ ἐπιφωνήματα, πού ἄλλα στεφάνωσαν ἡμερα μιὰ ζωὴν ὀλόκληρη κι' ἄλλα ξέσπασαν μέσα ἀπὸ τὸ μαρτύριο μιανῆς μονάχα στιγμῆς. Καί, πάλι, φαίνεται — πρέπει νὰ τὸ ὑποθέσωμε καὶ τοῦτο, πῶς, ὅταν εἶσαι ποιητής, ὅμως καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ξεκολλήσεις καὶ τὸν κριτικὸ ἀπὸ τὸ περὶ του, ὅταν μαζί με τὴν Ὁμορφιά ζητᾶς καὶ τὴν Ἀλήθεια — καὶ τέτοιος στάθηκε ὁ Παλαμᾶς σὰν ποιητής, ἀδιάφορο κι' ἂν αὐτὸ ποτὲ δὲν τῶπε — τότε ἡ Ποίηση γίνεται ἀκριβῶς ἡ τρομερὴ περιπέτεια, ἡ περιπέτεια δυὸ στοιχείων πού τὰ βιάζεις νὰ συγχωνευθοῦν λυώνοντας τὰ μέσα στὴ φλόγα τῆς ψυχῆς σου, ὅμως πού εἶναι ἀντίθετα κι' ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους, καὶ βέβαια δὲ θὰ ἐνωθοῦν ποτέ.

Τὸ πῶς ἡ κριτικὴ εἶναι τὸ ἐντρύφημα τοῦ Παλαμᾶ, τὸ αἰσθάνεσαι ἀπὸ τὴ γοργότητα καὶ τὴν εὐστροφία της, ἀπὸ τὴν πολυτροπία καὶ τὸ μᾶκρος της, ἀπὸ τὴ δύναμη καὶ τὴν καθαρότητά της. Κυλᾶ σὰν ποτάμι ξέχειλο, βιαστικό, πολὺκόλπο, πολυεῖσοδο, ἀλλ' ὅμως εὐκόλο, ἀπρόσκοπτο, μαλακό, ἐλαστικό, πού ἡ δύναμή του εἶναι ὅλη γλυκύτητα καὶ φιλία. «Τὸ ὕφος του — σημειώνει περίπου ὁ Καμπάνης — μεταξύ λυρισμοῦ καὶ πεζογραφίας, εἶναι ἄθυμο καὶ δυσκίνητο». Εἶχα κ' ἐγὼ ἄλλοτε κάποια ἐντύπωση παρόμοια. Ἄλλ' ἦταν, φαίνεται, ζήτημα χρόνου. Ὅχι, δὲν ἔφταιγε τὸ ὕφος, ἀλλὰ ἡ γλῶσσα — γλῶσσα πέρα καὶ πέρα δημοτικῆ, εὐκόλη γιὰ κείνον, πού ἦταν — καὶ σὲ τοῦτο — ἕνας πρόδρομος, ἕνας δυνατὸς κ' ἕνας ἀδιάλλακτος, δύσκολη γιὰ μένα πού ἔπρεπε νὰ τὸν ἀκολουθῶ, ἐδῶ σκοντάφτοντας ἐπάνω σ' ἐμπόδιο, ἐκεῖ πηδώντας ἐπάνω ἀπὸ χάσμα, ἀλλοῦ σπρώχνοντας, ἀλλοῦ τρέχοντας. Μὰ σήμερα, πού χάρη κυρίως σ' ἐκείνον, ὁ ἐθισμὸς στὸ δημοτικὸ λόγο ἔγινε πραγματικότητα καὶ πράξη, σήμερα τὸ ὕφος του ἔρχεται, νομίζω, στὴν πρώτη γραμμὴ τοῦ λόγου δημοτικοῦ ὕφους, κι' αὐρισθ' ἀνεθεῖ ἀκόμη πιὸ ψηλά. Τὰ μακροπεριόδά του καὶ τίς ἐσωτερικὲς τους παρενθέσεις, τίς παρεκβάσεις του καὶ τοὺς ὑπαινιγμούς του, ὅταν τὰ διατρέχω σήμερα, με τὴν ταχύτητα πού τᾶγραφε χθὲς ἐκεῖνος, τὰ καταλαβαίνω καλά σ' ὄλα τους τὰ γυμνάσματα καὶ τὰ δεοίματα καὶ τὰ οχήματα.

Κ' ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἀνεση, σπουδαῖο χαρακτηριστικὸ τῆς Παλαμικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ αὐθεντία. «Μὲ τὸν Παλαμᾶ, γράφει περίπου ὁ Καμπάνης, ἀρχίζει ἡ σοβαρὴ ἐξέταση τῆς γραμματολογικῆς μας ἱστορίας, ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ τὴν

ταξινότηση τῶν ἑλληνικῶν ἀξιῶν». Οἱ νεώτεροι δὲν μποροῦν ἴσως νὰ τὸ ξέρου, ἀλλ' ὡς χθὲς ἀκόμη, ὡς τὴν παραμονὴ τῆς ἐκδόσεως τῶν Λεξικῶν, τῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν, τῶν Ἱστορικῶν τῆς Λογοτεχνίας, τὰ «Πρῶτα Κριτικά» ἦταν τὸ μόνον βιβλίον ὅπου ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ θρεῖ δυὸ φιλολογικὲς χρονολογίες, συνοδευμένες ἀπὸ τὸ πρῶτον ὄργανον τῆς σκέψεως ἐπάνω στὰ κείμενα.

Καὶ γιὰ τὰ ξένα τὸ ἴδιο. Φίλος καὶ συγκατοικὸς τοῦ Παλαμᾶ, κάποτε, στὰ νεανικά του χρόνια, ὁ ποιητὴς Μιχ. Ἀργυρόπουλος, μοῦ διηγήθηκε συχνά με πόσην ἐπιμέλεια ὁ Παλαμᾶς ὁ κριτικὸς ἀντέγραφε στὰ πάμπολλα φιλολογικά του τετράδια τίς περικοπὲς τῶν μελετῶν πού ξεχωριστὰ τὸν σταματοῦσαν, ἢ ψαλλίδιζε τ' ἀποκόμματα τῶν ἐντύπων, ὡσὰκις μποροῦσε νὰ τὸ κάμει, καὶ τὰ σύναζε δελτιογραφημένα σὲ φακέλλους. Καμμιά χρονολογία, κανέν' ἀπόσπασμα, κανέν' ἀπόφθεγμα, μήτε λανθασμένο, μήτε ξεχασμένο, μήτε παρεξηγημένο, μήτε ἀπλῶς καὶ μέσες-ἄκρες ἀκουστὸ ἢ παρμένο ἀπὸ ξένο χέρι. Καὶ δὲν ξέρω, ἀλήθεια, ποῖος ἄλλος στὴν Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ μιλήσει με τέτοια γνώση λεπτομερειῶν γιὰ τὴ «Βυρωνολατρεία», ἔξαφνα, καθὼς μίλησε ἐκεῖνος, ἢ γιὰ τὴ «Φιλοσοφία τῆς Συνθέσεως» τοῦ Ἐδγαρ Πόε.

Τῆς κριτικῆς τοῦ Παλαμᾶ ὁ χαρακτήρας εἶναι πέρα ὡς πέρα φιλολογικός. «Πιὸ πολὺ ἀπὸ κριτικὸς, γράφει ὁ Καμπάνης, εἶν' ἕνας πληροφορημένος πληροφορητής... Δὲν ἔδωσε βιβλίον συνθετικὸ, ὅπου νὰ ἰσορροπίζεται ἡ ἀπέραντὴ του πολυμάθεια καὶ ἡ κριτικὴ καὶ συνθετικὴ ἱκανότης καὶ τὸ βέβαιον γούστο». Καὶ παρακάτω ὁ Καμπάνης παραπονιέται πάλι ὅτι ὁ Παλαμᾶς δὲν παρουσίασε σύστημα κριτικὸ.

Ἀλλά, νά, τὸ σύστημα τοῦ Παλαμᾶ, ὁ σκοπὸς του ὁ συνειδητὸς καὶ μάλιστα με κάθε τρόπο πραγματοποιημένος, ἦταν αὐτὸ — νὰ εἶναι φιλολογικός. Ἐδιάβασα τὸν Σαιντ Μπέθ, καὶ δὲν εὗρηκα κανέναν ἄλλον. Ὅσο γιὰ τὸν Ταιν, μὰ βέβαια ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶναι. Ἄραγε καὶ θάθελε νὰ εἶναι; Ἀλλὰ ποῖο σύστημα θὰ μποροῦσε νὰ συνδέσει ἀναμεταξύ τους τ' ἀπειρά του ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ τὰ μέγιστα ὡς τὰ ἐλάχιστα, τὰ ἑτερόκλητα, τ' ἀντιφατικά, — τὴν ἀναγνώριση μιανῆς μικρῆς ἀλήθειας στὸν καθέναν; Κριτικὸ σύστημα τοῦ Παλαμᾶ εἶναι ἡ ἀκρίβεια κ' ἡ πιστότητα, ἡ πολυμέρεια κ' ὁ σεβασμὸς. Εἶναι γραμματικὸς καὶ λεπτολόγος, χωρὶς νὰ γίνεται σχολαστικὸς. Ἄ, ναί. Ὁ Παλαμᾶς δὲν εἶναι ὑπερκριτικός. Δὲν θέλει νὰ ὑπερακοντίσει τὸ θέμα

του γιὰ νὰ εὔρει μέσα του τὸ σπέρμα ἑνὸς ἄλλου. Ἡ κριτικὴ του εἶναι λειτουργία, ὄχι ὑπερλειτουργία — ἀφαίρεση μερικῶν στοιχείων τοῦ ἔργου καὶ σύνθεσή τους σ' ἓνα ἄλλο σύνολο ποῦ βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ πραγματικό. Ἡ κριτικὴ του δὲν εἶναι καθόλου καὶ πουθενὰ πρόσχημα κι' ἀφορμὴ προσωπικῆς δημιουργίας, κατὰ τὴ χαριτωμένη μέθοδο τοῦ Οὐάιλντ, ἀλλ' ἐρμηνεία ὅσο γίνεται ἀπρόσωπὴ ἑνὸς ξένου δεδομένου. Καὶ τέτοια εἶναι βέβαια ἡ γνήσια κριτικὴ.

Ἐπειτα, ἡ κριτικὴ του εἶν' ἐκείνη τῶν μεγάλων γραμμῶν, ἡ ἐμπνευσμένη — καὶ γιὰ τοὺς ἐμπνευσμένους. Ἄ, ναί, ἐδῶ εἶναι τὸ ἴδιο — ὁ κριτικὸς καὶ ὁ ποιητής. Ὁ κριτικὸς δὲν ντρέπεται νὰ μιλήσῃ καθόλου σὰν ποιητής — τὴ γλῶσσα τῶν αἰώνιων ἀνθρώπων ἀξιών, τὴ γνώριμη, τὴν ἀπλὴ καὶ τὴ μεγάλη, ὅπως τὴ θέλει ἡ Παράδοσις, ὅπως τὴ μιλεῖ ἡ Ποίησις. Τὸ ἴδιο θὰ καταλήξει εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Μπάϋρον εἴτε γιὰ τὸν Φράνς, γιὰ τὸ Σολωμὸ εἴτε γιὰ τὸν Κρυστάλλη. «Ὅλοι οἱ δρόμοι φέρνουν στὴ Ρώμη», καὶ πίσω ἀπὸ τίς διάφορες φάσεις τοῦ ὄραίου, ἓνα εἶναι τὸ ὄραιο κ' ἓνα τὸ ὕψηλό. Μόνον, ἀληθινά, πὼς δὲ φαίνεται νὰ τὸν πολυσταματοῦν οἱ ποιηταὶ κ' οἱ συγγραφεῖς ποῦ κάνουν τέχνη; οἱ μίνοτες δὲν ἀξίζουν ἀπὸ μέρος τοῦ τόσο κόπο, ὅσο οἱ ἄλλοι. Οἱ ἰδέες — νὰ τί συγκινεῖ κυριώτατα τὸν Παλαμᾶ, εἴτε ποιητὴν, εἴτε κριτικὸ.

Καὶ δὲ νομίζει καθόλου πὼς οἱ ἐνθουσιασμοὶ δὲν «τῆς πηγαίνουν» τῆς κριτικῆς — ἴσως μάλιστα νὰ πιστεύει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Τὸ νὰ βρίσκεις, καθὼς εἶπα προτιθέρα, τὴ μικρὴ τῆς ἀλήθειας μέσα στὸν καθένα, δὲν ἔφτασε νὰ νεκρώσῃ μέσα στὸν ἴδιο τίς μεγάλες ἀλήθειες τίς δικές του — κι' ὅταν τίς αἰσθάνεται νὰ περνοῦν, στὰ βιβλία, γονατίζει γιὰ νὰ σταυροκοπηθεῖ, ὅπως ἡ γυναίκα στὴ λιτανεία ποῦ περνᾷ ἀπὸ τὰ παράθυρά της. «Ὅμως ὅ,τι Ἑλληνισμὸς ὀνομάζεται, στὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου ἔδρασε παραδειγματικά — λόγος, ἔργο — ἀπὸ τοὺς ραψωδοὺς τῶν Ἰλιάδων ἴσα μὲ τὸ λαϊκὸ τραγουδιστὴ ποῦ θρήνησε τὴν Ἄλωση τῆς Πόλης. Καὶ ὁ τραγουδιστὴς ποῦ θρήνησε τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ἴσα μὲ τὸν ποιητὴ ποῦ πρόβαλε γιὰ νὰ εἰπεῖ τὸ χαῖρε στὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία, «σὰν πρῶτα ἀντρωμένη», καὶ ἀπὸ τὰ τότε ἴσα μὲ τὰ τώρα, ὁ Ἑλληνισμὸς, ὅπως κι' ἂν δοκιμάζεται, τὰ μάτια του δὲν ἔπαυσε μὲ πόθο καὶ μὲ δίψα νὰ τὰ καρφώνει πρὸς τὸ διπλὸ ἀπὸ αἰώνων ἄστρο τ' οὐρανοῦ του, τὸ πολικὸ ἀστέρι τοῦ

Ἄνατὸλ Φράνς ποῦ εἶναι τ' ὄνομά του Ἐπιστήμη καὶ Κάλλος». Εἶναι τοῦτο ἓνα κομμάτι Παλαμικῆς κριτικῆς παρμένο στὴν τύχη, κι' ὄχι ἀπὸ τὰ πιδ ἀντιπροσωπευτικά. Πατριώτης λοιπὸν εἶναι πρῶτα-πρῶτα αὐτὸς ποῦ τὸ γράψε. «Ὅ,τι Ἑλληνισμὸς ὀνομάζεται, λέγει, στὴ σκηνὴ τοῦ κόσμου ἔδρασε παραδειγματικά... Καὶ παρακάτω: «Ὁ Ἑλληνισμὸς, ὅσο κι' ἂν δοκιμάζεται...» Ἐπειτα, εἶναι τῆς Ἐλευθερίας ὁ ἔραστής: «...ἴσα μὲ τὸν ποιητὴ, ποῦ πρόβαλε γιὰ νὰ εἰπεῖ τὸ χαῖρε στὴν ἑλληνικὴ ἐλευθερία». Τέλος, νὰ, ὁ ἔραστής τῆς Ὁμορφιάς καὶ τῆς Ἀλήθειας: «τὰ μάτια του μὲ δίψα τὰ καρφώνει πρὸς τὸ διπλὸ ἄστρο τ' οὐρανοῦ του ποῦ εἶναι τ' ὄνομά του Ἐπιστήμη καὶ Κάλλος».

Αὐτὸ εἶναι τὸ κριτικὸ γράψιμο τοῦ Παλαμᾶ — λόγος ποιητικὸς, γεμάτος ἔξαρση καὶ φαντασία, ἐκφρασμένος μὲ μεταφορὲς καὶ μὲ εἰκόνες καὶ πολὺ συχνὰ μὲ τόνον λυρικό. Δὲν ξέρω ἂν πάντα κι' ἂν ἀπολύτως ἀρμόζει ἔτσι, ὅμως ποτὲ τοῦτο δὲν ἔγινε εἰς βάρος τῆς σοβαρότητος καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας, καὶ, πρὸ πάντων, εἰς βάρος τῆς ἔρευνας, τῆς σταθερῆς καὶ καθαρῆς.

Πρόβλημα μεταφυσικὸ ἢ βιολογικὸ, κοινωνικὸ ἢ ἱστορικὸ, φιλοσοφικὸ ἢ πολιτικὸ δὲν ἀνησύχησε, ἀληθινά, ποτὲ τὸν Παλαμᾶ, σὲ τρόπο ποῦ νὰ ζητήσῃ μέσα στὴν κριτικὴ του κάποια ἀγωνιώδη διέξοδο. Κι' αὐτά, μὲ τὴ φιλολογικὴ τους φόρμα καὶ μέσα ἀπὸ φιλολογικὰ κείμενα τοῦ ἔγιναν γνώριμα καὶ μόνον ὡς κατόπτρισμά τους ἐπάνω στὴ φιλολογία τὸν ἐνδιαφέρουν. Ἡ «Ἐπιστήμη καὶ τὸ Κάλλος» — μὰ δὲ φτάνουν λοιπὸν αὐτά γιὰ ὅλα τ' ἄλλα; Ἡ πρώτη — μὰ τί ἄλλο σκοπεύει παρὰ νὰ θρεῖ, κάποτε, προοδευτικά, τὴν Ἀλήθεια; Τὸ δεύτερο — μὰ δὲν τὴ βρίσκει κιόλας τὴν Ἀλήθεια μονομιᾶς, δὲν τὴ ζεῖ τὴν Ἀλήθεια, δὲν τὴν αἰσθάνεται; Τί ἄλλο θέλει ὁ σκεπτόμενος ἀνθρώπος;

Περισσότερο ἀπὸ τὴν ἑλλειψη συστήματος, αἰσθάνεται κανεὶς, κάπως, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, τὴν ἀπουσία πρωτοτυπίας. Θὰ τολμοῦσα κάποτε νὰ προσθέσω: τὴν ἀπουσία θάρρους. Ἡ μεγάλη, ἡ ἐπιβεβλημένη ξένη σκέψις, συνεχῆς καὶ ἀφθονή, τάχα τὸν φόβισε, τάχα τὸν ἐσυνείθισε νὰ περπατεῖ μαζί της — κ' ἔτσι, μὲ τὸν ἓνα τρόπον ἢ τὸν ἄλλο, ἐδέσμευσε κάπως τὴν κριτικὴν τοῦ αὐτενέργεια; Μπορεῖ.

Γιατί, ἂν ὁ Παλαμᾶς ἀληθινὰ προστρέχει κάθε τόσο στίς κριτικὰς του πηγὰς, δὲν τὸ κάνει βέβαια ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία τῶν σοφῶν. Νὰ τὸ φαντασθοῦμε τοῦτο, θὰ ἦταν

ἓνα πολὺ εὐκόλο λάθος. Ὁ Παλαμᾶς ὁ κριτικός χρωστᾷ πολλὰ στὸν Παλαμᾶ τὸ σοφὸ, στὸν ἀκόρεστο φιλαναγνώστη. Κ' ἡ αἰτία ποὺ ἐπικαλεῖται τὴν ξένη γνώμη βρίσκεται στὸ νόμο τῆς ἐλάσσονος ἐνεργείας. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Παλαμᾶς οἰκονομεῖ κριτικὴν ἐνέργεια. Ἄλλως τε, τοῦτο γίνεται τόσο φυσικὰ, τόσο ἀπλᾶ καὶ σχεδὸν αὐτόματα! Νὰ ξέρεις τὴ λεωφόρο καὶ νὰ πηγαίνεις ἀπ' τὸ μονοπάτι, νὰ σημαδεύεις μὲ τὸ γκρᾶ καὶ νὰ θρῖσκειται μπρὸς σου τὸ μάνιχερ, μόνον αὐτὸ θὰ ἦταν, νομίζω, τὸ ἀφύσικο — καί, κάποτε, τὸ ἀσύγνωστο. Ἡ ξένη σκέψη ἔρχεται στὴν πέννα τοῦ Παλαμᾶ ὅπως ἡ παροιμία στὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

Τὸ πρᾶγμα φαίνεται πιὸ καλὰ ἀπὸ τὴν ἀντίστροφην ὄψη του. Εἶναι ἐκεῖ ποὺ ὁ Παλαμᾶς μνημονεύει ξένα ἔργα δίχως νὰ τὰ κρίνει — ἄλλοτε ἓνα, ἄλλοτε δυὸ καὶ τρία, ἄλλοτε καὶ πιὸ πολλὰ, ὥστε νὰ γίνετ' ἓνας κατὰλογος μακρὸς — καὶ νεκρὸς ἓνας κατὰλογος στατικὸς. Ὅλ' αὐτὰ ὁ Παλαμᾶς τὰ παρατρέχει, ὄχι γιατί δὲν τὰ διάβασε ἀλλὰ γιατί δὲ διάβασε τί ἔγραψαν γι' αὐτὰ οἱ ἄλλοι.

Ἔτσι, οἱ κριτικὲς του γνώμες παρουσιάζονται ἕμμεσες περισσότερο, παρά ἄμεσες, καὶ συχνὰ φαίνεται σὰν νὰ πηγάζουν ἀπὸ ξένες — καὶ σὰ νάχουν τὴν ἀνάγκη τους. Κ' ἔχουν βέβαια τὴν ἀνάγκη νὰ στηριχθοῦν ἐπάνω στοὺς μεγάλους — τοὺς ἐκφρασμένους «μεγαλωσί».

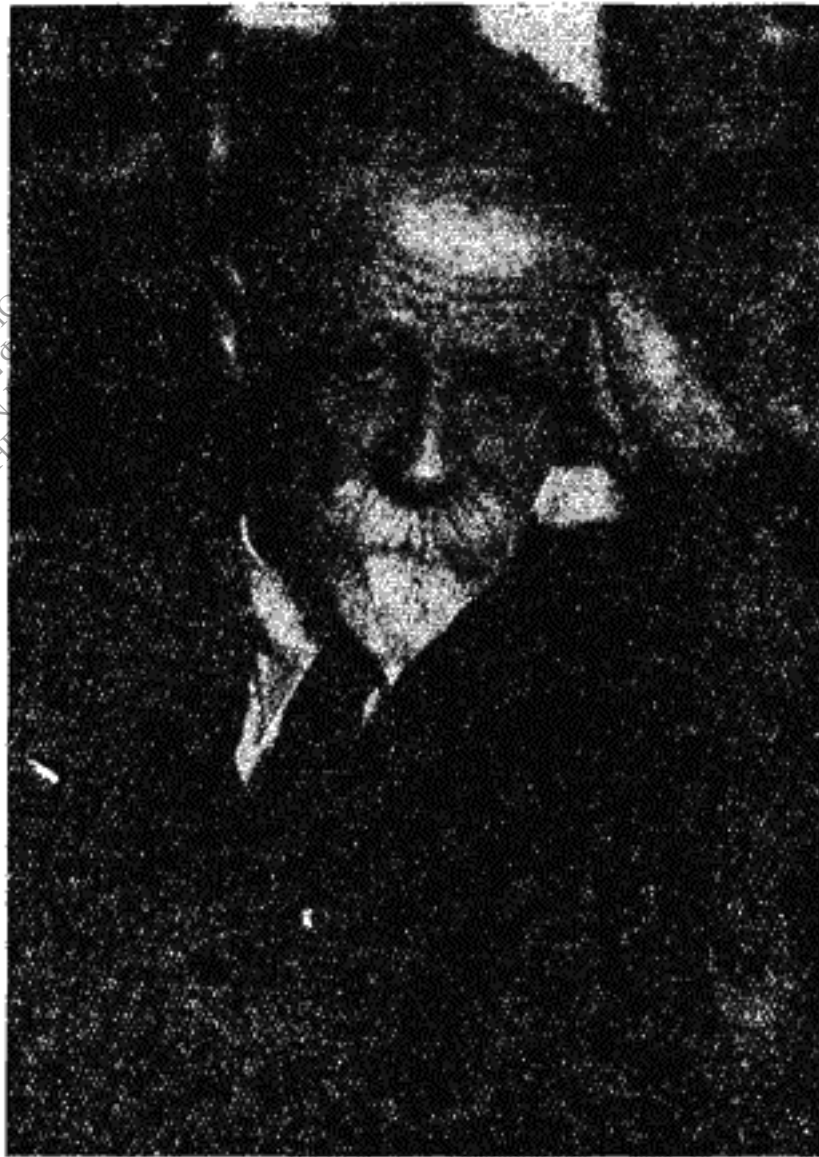
Ὅπως δὴποτε, τὴν κριτικὴ «φιλολογία» ὁ Παλαμᾶς τὴν προτιμᾷ ἀπὸ τὴν κριτικὴ πρωτοτυπία — τόσο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, ὅσο καὶ γιὰ κάθε ἄλλον. Γιατί κ' ἡ πρωτοτυπία τῶν ἄλλων, ὅταν ἰδίως παρουσιάζεται σὰν ἀντίσταση καὶ σὰν ἀρνηση, σὰν παρατονία μοναχικὴ ἀνάμεσα στὴ μεγάλη Γραμματολογικὴ Συμφωνία, κ' αὐτὴ τὸν ξαφνιάζει σὰν παρασπονδία, σὰν ἀναρχία. Ὅλιγες εἶναι οἱ φορὲς ποὺ τὸν συνεπαίρνει.

Ἔτσι, γιὰ νὰ παρακολουθεῖ κανεὶς τίς γνώσεις τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴ γοργότητα καὶ τὴ δύναμη ποὺ ἔχει τὸ πέρασμά τους, γιὰ νὰ προφταίνει τίς ἀναδρομὲς καὶ τίς παραπομπές του, νὰ βαθαίνει στοὺς ὑπαινιγμούς του, χρειάζεται πολυμάθεια ὅση κ' ἡ δική του γιὰ νὰ παρακολουθεῖ ὅμως τίς κρίσεις του, ἀρκεῖ σχεδὸν ὁ κοινὸς νοῦς — ἓνας κοινὸς νοῦς ὑγιῆς, καθολικὸς καὶ γενναῖος. Ἡ σκέψη του εἶναι, καὶ στὴν κατεύθυνσή της καὶ στὴ σύστασή της, ἀπλῆ καὶ μεγάλη κλασικὴ.

Ἄλλ' ἀμέσως ἐδῶ πρέπει νὰ ξεχωρίσω. Θέλω νὰ πῶ γιὰ τὴ Νεοελληνικὴ Φιλολο-

γία. Σ' αὐτὴν ὁ Παλαμᾶς, μήτε κ' ἂν τὴ ζητοῦσε βέβαια θὰ τὴν εὑρίσκε, μήτε ὅμως καὶ τὴν ἐζήτησε ποτὲ τὴν ἐπικουρία τῆς ξένης γνώμης. Μοναδικὴ ἐξαίρεση στάθηκε ἴσως ὁ Δημοτικισμὸς του — φωνὴ συνειδησεως δίχως ἄλλο, γιὰ πολὺν καιρὸν ὅμως συντονισμένη μὲ τὸ ξένο κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη. Ἀλλὰ καὶ τούτῃ ἡ ἐξαίρεση δὲν παρουσιάζεται ὀλοκληρωτικὴ. Πρῶτος καὶ καλύτερος, μέσα στὸ φανατικὸ νεοελληνικὸ κίνημα, ὁ Παλαμᾶς εἶχε τὸ θάρρος νὰ κηρύξει τὴ συνέχειά του μὲ τοὺς «προγόνους». Καὶ ὑπῆρχε «προγονικώτερος», ἀνεδαφικώτερος, σχολαστικώτερος ποιητῆς ἀπὸ τὸν Κάλθο; Τάχα σὲ ποιὸ ἀπὸ τὰ συγκριμένα του ποιητικὰ στοιχεῖα — τὴ γλῶσσα, τὴ μεταφορά, τὸ κλασικὸ ἰδεῶδες — οἱ «Ὠδὲς» εἶν' ἕξαφνα ζωντανώτερες ἀπὸ τὴν «Τουρκομάχον Ἑλλάδα» ἢ ἀπὸ τὴν «Κρητῆδα»; Ἀληθινά, μόνον «ἓνα βῆμα» ἀπέχει τὸ «ὑπέροχο» τοῦ Κάλθου ἀπὸ τὸ «γελοῖο» — ναί, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ελάχιστο βῆμα, εἶναι ἡ Τέχνη, καὶ δὲν πρόκειται βέβαια νὰ στενέψει ποτὲ πιὸ πολὺ. Ὅμως ὁ Δημοτικισμὸς συχνὰ τὴν ἀγνόησε καὶ τὴν ἐποδοπάτησε καὶ τὴν Τέχνη καὶ τὴ Σοφία, ὅταν ἦταν κίνδυνος νὰ θριαμβεύσουν εἰς βάρος τῆς Γλώσσας. Ὁ Παλαμᾶς ὄχι. Ἄν ἡ λατρεία του πρὸς τὸν Παπαρρηγόπουλο, τὸν Βαλαθάνη, τὸ Βερναρδάκη — ἄλλα κ' αὐτὰ παραδείγματα ἀφοῦς πρωτοβουλίας — φανερώνονται κάπως σὰν φόρος τιμῆς πρὸς τὴν Παράδοση, ὅμως ὁ Παλαμᾶς θεωρεῖ τὸν Κάλθο «κτῆμα ἐς αἰεῖ». Κ' ἡ μεγάλη του μελέτη ὅπου τὸν καθιέρωσε στὰ Γράμματά μας, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ἀριστοῦργημα κριτικῆς ἀναλύσεως, εἶν' ἓνα γενναῖο παράδειγμα κριτικῆς αὐτοτελείας. Ὅμως ἀκόμη γενναίωτερο θάπρεπε νὰ λογαριαστεῖ ἐκεῖνο ποὺ, ὄριμος πιά στὴν ἡλικία κ' ἀναγνωρισμένος στὴ νέαν Ἑλλάδα ὅσο κανεὶς ἄλλος, ἔδωκε μὲ μιὰ συνέντευξή του, καὶ ξανάδωκε μ' ἓνα κριτικὸ σημείωμα τοῦ W. «Τὸ γλωσσικὸ μας ζήτημα, εἶπε ἐκεῖ, θὰ τὸ λύσει μόνον ὁ μεγάλος μελλοντικὸς ποιητής. Καὶ κανεὶς δὲν ξέρει σὲ ποιὰ γλῶσσα θὰ γράψει».

Μὰ καὶ γενικά, ὅσο προχωρεῖ στὴ γραμματολογικὴ πείρα καὶ στὰ χρόνια συνάμα, τόσο τὸ κριτικὸ του θάρρος φανερώνεται συχνότερα. Τολμᾷ τώρα νὰ συγκρίνει τοὺς δικούς μας μὲ τοὺς ξένους, τὸν Μαρκορᾶ κάπου μὲ τὸν Σουλλὸ Πρυντώμ, τὸ Σολωμὸ ἄλλοι μὲ τὸ Μάτερλιγκ — καὶ τολμᾷ κάπου νὰ βρῖσκει τὸν δικὸ μας ἀνώτερον ἀπὸ τὸν ξένο! Τολμᾷ νὰ κατακρίνει τὸν Καρλάου, ὅταν κ' ἐκεῖνος κατακρίνει τὸ Μπαῦ-

Ο Ποιητής: στα τελευταία του χρόνια.

ρον. Τολμᾶ — μέσα σὲ μιά πολυδαίδαλη, ἀλήθεια, φράση, πὺ ἰσῶς προδίδει ἀκόμα τὸ δισταγμὸ του — νάποκαλεῖ «στίχους τοῦ κάρρου» τὰ μετροσύλλαβα versets τοῦ Κλωντέλ! Ὅσο γιὰ τὰ Γράμματα τὰ δικά μας, ἦταν βέβαια ὁ μόνος πὺ μποροῦσε νὰ ὑψώσει ἐπάνω ἀπὸ τὸν πλουσιοπάροχο, τὸν ἀνεξάντλητο Παπαδιαμάντη, τὸν ἰσχνὸ καὶ σκληρὸ Καρκαβίτσα.

Στοιχεῖο τῆς κριτικῆς ἀκεραιότητος τοῦ Παλαμᾶ πρέπει νὰ λογαριαστέι ἐπίσης κ' ἡ θρησκευτικὴ του στάση. Ἀπὸ τῆς θρησκείας ἐπῆρε τὸν τύπο καὶ τὸ εἶδύλλιο — «τὰ δὲ λοιπὰ σιγή», ὅπως θάλεγε ὁ Ἄμλετ. Σιγὴ εὐγλωττῆ, ἀφοῦ ἰδίως μυριότροπη καὶ μυριόστομη ἐκδηλώνεται ἡ θαυμαστικὴ του συμπάθεια πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο.

Ἄλλ' ὕστερ' ἀπ' ὅλ' αὐτὰ, ὀλίγος πιά περισσεύει τόπος γιὰ τὶς μεγάλες πρωτό-

τυπες ἰδέες τοῦ Παλαμᾶ. Παράλειψη σημαντικὴ βέβαια καὶ θὰ φανεῖ, καὶ εἶναι, τοῦ σύντομου τούτου ἀρθροῦ τὸ πῶς, ἀκολουθώντας σταχυολόγημα λεπτολόγο καὶ προβαίνοντας κατόπι σὲ ἀνασύνθεση συστηματικὴ, δὲν δένει τὸν κριτικὸ κορμὸ, τὸν κριτικὸ σκελετὸ τοῦ Παλαμικοῦ κριτικοῦ ἔργου, ἀλλὰ μόνον ἐξωτερικὰ καί, τρόπον τινά, περιγραφικὰ τὸν πραγματεύεται. Ἀληθινά, καὶ τοῦτο θὰ μποροῦσε νὰ γίνει καὶ πρέπει κάποτε νὰ γίνει. Ὅμως εἶναι, νὰ τὸ ξέρωμε, ἀρκετὰ δύσκολο πρᾶγμα. Οἱ γνώμες τοῦ Παλαμᾶ συναπαντημένες μέσα σὲ τὶς σελίδες του, δὲν ἐξέχουν δὲν σταματοῦν τὸν ἀναγνώστη. Εἶναι ὁμαλές. Εἶναι τὸ «μεγάλον ναί», δὲν εἶναι τὸ «μεγάλον ὄχι» τῆς πείρας καὶ τῆς ζωῆς... Κ' ὕστερ' ἀπ' αὐτό, θέλοντας νὰ ἀναγνωρίσουν στὸ κάθε τι τῆς μικρῆς του ἀλήθειας — «suum quique tribuere».

ὅπως θάλεγε κάποιος μελλοντικὸς καθηγητῆς Κριτικοῦ Δικαίου — ἔχουν τὰ νεῦρα ἐλαστικά· κ' ἡ ἐλαστικότητα τῶν κριτικῶν νεύρων, πού, ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ κάτω, λέγεται «φιλολογία», εἶναι ἀπίαστη καὶ ἀπεριόριστη. Θυμῶνει, ἀλήθεια, κάποιες φορές καὶ ἀποδοκιμάζει κι' ὁ Παλαμῆς. Ἄλλ' ἀποδοκιμάζει τὸ ἤδη ἀποδοκιμασμένο κι' ἀναθεματίζει ἐκεῖνο πού ὅλοι πρὶν ἀπ' αὐτὸν τὸ ἀναθεμάτισαν. Ἡ ὀργή του μοιάζει μὲ «διάρρηξη ἀνοιγμένων θυρῶν», δὲν ἔχει τίποτε ἀπὸ τὸν κραδασμὸ τῆς σκαπάνης πού πρώτη ἀντιμετρεῖ τὴ δύναμή της μὲ τὴ στερεότητα τοῦ ἀντιπάλου σώματος.

Τελευταία μεγάλη καὶ δίχως ἄλλο παραγνωρισμένη ἀξία τῆς Παλαμικῆς κριτικῆς εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῆς Δημοτικῆς γλώσσας καὶ τοῦ Δημοτικοῦ ὕφους. Δὲ γίνεται μὲ βῆμα σημειωτό, μὲ καρκινοβασίεις, μὲ ἀναθεωρήσεις, ἀλλ' ἀπότομα, μ' ἕνα πήδημα — ἀπὸ τὰ «Πρῶτα Κριτικά» ὡς τὸν Πρόλογο στοῦ Σολωμοῦ. Τὸ πῶς σχεδὸν ἀμέσως ἀντικατέστησε μιὰν ὀλόκληρη γλώσσα μὲ μιὰν ἄλλη ἐπίσης ὀλόκληρη, ἐπιβάλλοντάς τιν ἀπὸ τότε καὶ σὲ μιὰ περιοχὴ τὴν ἐγγύτατη πρὸς τὸν ἐπιστημονικὸ λόγον, κι' ὅπως δῆποτε τὴν ἀπείρως ἐγγύτερη παρὰ ἐκεῖνη τοῦ διηγήματος ἢ τοῦ μυθιστορήματος, τὸ πῶς ἔγιναν ὅλ' αὐτά, μόνο βέβαια ἡ μεγάλη πνευματικὴ δύναμη τοῦ Παλαμῆ θά μποροῦσε κι' αὐτὸ νὰ τὸ ἐξηγήσει.

Δὲν εἶναι βέβαια γιὰ νὰ μειώσω τὸ θαυμασμό μου πρὸς τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν στρέψω πρὸς ἄλλη του πλευρά, ἂν πῶ πῶς ὁ συνειδητὸς μόχθος πού φαίνεται πῶς θ' ἀπαιτήθηκε γιὰ τοῦτο, εἶναι πολὺ ὀλιγότερος ἀπ' ὅ,τι ἤθελε κανεὶς τὸν φανταστεί. Ἀληθινά, πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἕνας, ἔστω πρώτης δυνάμεως, ἀνεύθυνος ὅμως χειριστῆς γλωσσικοῦ ὄργάνου, ὁ Παλαμῆς στάθηκε μιὰ δημοτικὴ συνείδηση πρώτης τάξεως, μιὰ ζῶσα δημοτικὴ γλώσσα. Ἄν εὐρήκε κάπου δυσκολίες, αὐτὸς ὁ ἀπληστος

γνώστης καὶ ἀναγνώστης ἀρχαίων, ἀρχαιοπρεπὼν καὶ καθαρολόγων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κειμένων — γιὰ τί πόσα ἦταν τὰ δημοτικά τῆς ἐποχῆς του; — τίς εὐρήκε ἴσα-ἴσα στὴν καθαρῆουσα κι' ὄχι στὴ δημοτικὴ. Ἡ καθαρῆουσα του δὲν εἶχε ποτὲ ὕφος. Θὰ τὸ νόμιζε κανεὶς ζήτημα ἡλικίας καὶ πείρας. Ἄλλὰ δὲν εἶναι. Ὁ Παλαμῆς ἔγραψε στὴν καθαρῆουσα καὶ πρεσβύτερος — τὰ ἄρθρα τοῦ «Ἐμπρός» μὲ τὴν ὑπογραφή W. καὶ ἀργότερα τῆς «Μεγάλῃς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας». Καὶ σ' αὐτά ἡ γλῶσσα του εἶναι παρόμοια. Δὲν φαίνεται στεγνὴ, ὄχι δὲν ἔχει ὅμως ἕνα χρῶμα, μιὰ στερεότητα, μιὰ λόγια χάρη — γιὰ τί καὶ ἡ «ὄσμή τοῦ λύχνου» ἔχει τὴ χάρη της, ὅταν εἶναι ἀληθινή. Ὁ Παλαμῆς φορεῖ τὸ καθαρολόγον τοῦ γλωσσικὸν ἔνδυμα δίχως γούστο καὶ δίχως νὰ τὸ ἀφομοιώνει. Ἀνάμεσα στοῦ ὕφους τῶν Ροῦδηδων καὶ τῶν Βερναρδάκηδων, τῶν Κόντων καὶ τῶν Παπαρρηγόπουλων, ἔμεινε χωρὶς νὰ φτιάσει δικό του. Τὸ κατάφερε περισσότερο μέσα στὸν ἀραιοσπαρμένο, τὸν ἄγονον ἀκόμη, τὸν ἄχαρο χῶρον τῆς γεννώμενης — καὶ μᾶλλον γεννώμενης, παρὰ ἀναγεννώμενης — Δημοτικῆς.

Δὲν πρέπει νὰ τελειώσω τοῦτο τὸ μικρὸ ἄρθρον, πού εἶναι μᾶλλον σὰν προσχέδιο γιὰ δεύτερον, παρὰ τὸ ὀριστικὸ καὶ τὸ κύριον, χωρὶς κάτι νὰ πῶ καὶ γιὰ τὸ κριτικὸ τάκτ τοῦ Παλαμῆ. Κάθε του κριτικὴ, εἶν' ἕνα μάθημα κριτικῆς συμπεριφορᾶς. Ἡ ἀφή του ἐπάνω στοῦ κρινόμενον ἔργον, — ὅποιον κι' ἂν τύχει, — ἂν δὲν ἔχει, καθὼς συνήθως, ἱερότητα καὶ λατρεία, διατηρεῖ πάντα τὴν ἐμφυτὴ καὶ γνησίαν εὐγένεια τῶν ἀληθινῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων. Πιστεύω πῶς κ' ἡ μετριοφροσύνη του εἶναι ἀπροσποίητη. Περερμηνεῖς καὶ παρεξηγήσεις κριτικῶν του χωρίων δὲν στέκουν ἐπάνω του. Διαθάζοντάς τα, μὲ τὴν ἀρχὴν τους καὶ μὲ τὸ τέλος τους, μὲ τὸ συνολικὸν τους πνεῦμα, τίς αἰσθάνεσαι ἀμέσως σὰν οὐσίες ξένες, ἀπὸ τίς ὁποῖες μένει ἀνέπαφος.

ΤΕΛΟΣ ΛΓΡΑΣ